

ZSIDÓSORS KÁRPÁTALJÁN: A DEPORTÁLÁSTÓL AZ INTERNÁLÁSIG

Kárpátaljai Magyar Könyvek
239.

Készült a Miniszterelnökség

támogatásával

Összeállította, az utószót és a jegyzeteket írta:

Dupka György
Zubánics László

Szerkesztőbizottság:

Doma István, Dupka György (elnök), Fedinecz Csilla,
Fuchs Andrea, Huber Béla, Korszun Alekszij Mihajlovics,
Misjuk Mihajlo Dmitrovics, Vakiv Marietta, Zubánics László

© Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége, 2014

© Intermix Kiadó, 2014

A borító archív felvételek felhasználásával készült.

Felelős kiadó: Dupka György
Szakmai lektor, szerkesztő: Zubánics László
Korrektor: Kövy Márta
Fédélterv, műszaki szerkesztő: Dupka Zsolt
Készült a Shark Kft.-ben

ISBN 978-963-9814-71-4

ISSN 1022-0283

FEDINEC CSILLA

**„VISSZATÉRÉS A SEMMIBE”
– KÁRPÁTALJA ZSIDÓSÁGA AZ 1940-ES ÉVEK
MÁSODIK FELÉBEN**

Kárpátalja lakosságának számottevő, 10 százalékot meghaladó részét képezték a zsidók az 1940-es évek közepéig. A második világháború időszakában a magyarországi zsidóság tragédiájának két kulcsidőszaka van. Az első 1941 nyarától veszi kezdetét, amikor a magyar állam hatóságai Galícia területére deportálták azokat a zsidókat, akiket nem tekintettek a társadalom szerves részének, mindenekelőtt – de nem kizárólag – a visszacsatolt területeken, főleg Kárpátalján élő szegény zsidókat, a lengyel és orosz születésűeket, mindazokat, akiket a korabeli közvélemény a „galíciaiak” összefoglaló néven tartott számon. Az 1941/42-es deportálásoknak minimum 20 ezer olyan magyarországi zsidó esett áldozatul, akik 1941 júliusáig az országban éltek. Legtöbbjük a kamenyec-podolszkiji vérengzés áldozata lett, de több ezerre tehető azok száma is, akik valamely kelet-galíciai gettóban lettek a holokauszt áldozatai. A második időszak az 1944-es gettósítás és deportálás. A megélhetésétől megfosztott, a munkaszolgálat és részben a galíciai deportálásokkal megcsonkított kárpátaljai zsidó közösségek és családok gettósítására, majd deportálásukra Auschwitz-Birkenauba 1944 tavaszán, az ország német megszállását követően került sor. A súlyos, felfoghatatlan tragédia ellenére a kevés túlélő között akadtak olyanok, akik megkísérelték a visszatérést Kárpátaljára, ahol időközben, 1944 végétől a szovjet rendszer rendezkedett be.

Az 1944. október 11-i előzetes fegyverszüneti szerződés értelmében október 15-én Horthy Miklós kormányzó és a kormány sikertelen kísérletet tett a németekkel való szembefordulásra. Ezt követően a szélsőjobb-

oldali Szálasi Ferenc vette át a hatalmat, aki „kitartásra” és további ellenállásra utasította a magyar honvédséget. Ugyanezen a napon a magyar hatóságok elrendelték Ungvár kiürítését, amivel gyakorlatilag megszűnt a magyar közigazgatás egész Kárpátalján. Egy helyi hivatalnok, Ortutay Tivadar visszaemlékezéséből: a városban „látnom kellett, hogy a német katonai parancsnokságok nyugtalanok, a magyar polgári és katonai hatóságok vezetői kapkodnak, lázasan csomagolnak és távozásra szólítják fel elsősorban az alkalmazottakat. Ez a népvándorlásszerű ’evakuációs’ folyamat egyébként már huzamosabb ideje tartott. A lakosság mozgását mind jobban nyugtalanították a város felett gyakrabban megjelenő szovjet vadászrepülőgépek, de elsuhantak a fejünk felett a bombázók is. A légi riadó már mindennapos jelenség volt. A Tisza menti városokat és falvakat és különösen Csap vasúti csomópontot és annak környékét, legfőbbképpen a vasútvonalat szinte folyamatosan bombázták. Az utóvéd-szolgálatot ellátó magyar katonai parancsnokság megalakította a polgári nemzetőrséget és azt követelte, hogy egy-egy nagyobb felderítőosztag leventepuskákkal ellátva sűrűbben fésülje át az Ungvár körüli erdőségeket [...]” Október 18-án a német hadvezetés engedélyezte a kárpátaljai magyar erők számára a fokozatos visszavonulást a Kárpátok gerincéről a Tisza–Csap–Ungvár–Vihorlát-hegység vonalra, a IV. Ukrán Front pedig a magyar csapatok visszavonulása után birtokba vette az Árpád vonalat. Egy héttel később a szovjet és a román csapatok elérték a második bécsi döntés előtti határt. November 5-én Ungváron bevezették a moszkvai időszámítást, minden értelemben.

1945. június 29-én Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság Moszkvában aláírta a Kárpátalja elcsatolásáról szóló államközi szerződést, amivel a Szovjetunió „bejutott a Kárpát-medencébe és Magyarország szomszédjává vált. Kárpátalja elcsatolását az ottani magyar lakosság az ellenállás minden külső jele nélkül vette tudomásul.” Kárpátalja „bekebelezését” a magyar kormány is tiltakozás nélkül vette tudomásul. Június 3-án Gyöngyösi János külügyminiszter sajtóértekezleten kijelentette: „A magyar nép örömmel fogadja az ukrán nép felszabadulását és egyesülését a Szovjet-Ukrajnai nagy anyaállammal.”

1944 végén a pusztulás nyomai elborzasztóak voltak a vidéken. Nem annyira a fegyverek okozták a károkat, mint az elhurcoltak és nagy számú menekültek, főleg a Horthy-rendszer hivatalnokai, valamint a visszavonuló magyar hadsereg által hátrahagyott elnéptelenedett, kiürített

települések. Például a háború előtt közel 40 ezres Ungváron az első hónapokban jóval 20 ezer alatt volt a lakosság lélekszáma. A Munkás Újság arról számolt be, hogy „Patkányok özönlik el az utóbbi időben egyre növekvő iramban a fővárost [Ungvárt] és vidéki városainkat. Ahová lépünk, ahová nézünk, jóformán mindenütt beléjük ütközünk. A gazdátlanul maradt házakban és elhagyott udvarokon felgyülemlt szemétben ütötték fel tanyájukat [...]”

A 2. világháború időszakában a helybeli zsidóságnak három útja volt: a szökés vagy menekülés – tömegesen a Szovjetunióba, szórványosan Nyugatra; a munkaszolgálat; a haláltábor, s mindegyikből más volt a visszatérés esélye és élménye ebbe az igencsak megváltozott helyi világba.

Az első eset: a menekülés. Wieder Ernő visszaemlékezése erről: „A családban öt fiú született [...] Én 1922. február elsején születtem, a magyar Ernő nevet kaptam, ami csehül Arnost, ez lett a hivatalos nevem. A zsidó nevem héberül Cvi, ami szarvast jelent, jiddisül Hersi.” Wieder azok közé tartozott, aki a szovjetekhez akart menekülni a készülő viharok elől, végül sokéves fogság lett belőle: „Átszöktünk a határon négyesben [...] Itt volt a határ Körösmezőnél, mert akkor Kárpátalja határán már az oroszok voltak, elfoglalták Lengyelországot. A határon egyből letartóztattak. Utána börtönből börtönbe vittek. [...] Voltak ott velem magyarul és jiddisül beszélő emberek is, voltak kárpátaljaiak. [...] Amikor 1943-ban véget ért a három év, amire elítéltek, kihívtak, és azt mondták, hogy mivel Magyarország háborús viszonyban van a Szovjetunióval, nem engedünk ki. Bizonytalan időre elhalasztjuk a szabadlábra helyezéset. Valóban, három év helyett hatot voltam ott. Onnan levelezni nem lehetett. Teljes információzárlat volt, százszázalékos. Nem hallottunk a holokausztról, sőt, a háborúról is nagyon keveset hallottunk... 1946 decemberében jöttem haza Munkácsra. Amikor megérkeztem, nem tudtam senkiről semmit. Munkácson nem láttam senki ismerőst. Elmentem oda, ahol laktam, hátha valaki ki fog jönni: anyám, testvérem? Nem tudtam semmit. [...] A mi régi házunkat a szovjetek elfoglalták, más lakott benne.”

A második eset: a munkaszolgálat. Lusztig Károlyt 1943 szeptemberében hívták be munkaszolgálatra a magyar hatóságok, a Tatár-hágón, Nyugat-Ukrajnában dolgoztatták egészen 1944. október közepéig. „A menekülő katonák és civilek áradatával, mi munkaszolgálatosok is sodródtunk Nyugat irányába. Novemberben – kihasználva az általános zűrzavart – Sátoraljaújhely közelében sikerült elrejtőznöm egy tanyán

[...] Miután az előrenyomuló szovjet csapatok eljutottak erre a vidékre, gyalogszerrel indultam el Ungvárra. Több napi vándorszorgást követően jutottam közel a célhoz. [...] Ekkor éltem át életem legdrámaibb eseményét.” Tíz napig maradt falujában, Turjaremetén. „Visszatértem Ungvárra és önként jelentkeztem a szovjet hadseregbe. Akkor szent meggyőződésem volt, hogy személyes részvételem közelebb hozza a háború végét, esetleg segít szüleim megmentésében. Sorsukról azonban csak akkor szerezhettem tudomást, amikor 1946 júliusában leszereltem és visszakérültem Ungvárra.”

A harmadik esetet sajátos megvilágításba helyezi azoknak a helyzetek, akik magyar identitásúak voltak. A két világháború közötti időszak közösen megélt kisebbségi léthelyzete után, a magyar világ újbóli beköszöntése egyesekben félelmetet, másokban inkább bizalmat táplált a 30-as 40-es évek fordulóján. A munkácsi Moshe Kraus így emlékezett az első bécsi döntés időszakára: „A várost visszacsatolták Magyarországhoz, a zsidók lelkesen fogadták a hírt. Nem is beszéltek máshogy, vagy jiddisül, vagy magyarul. Egyébként az egész Munkácsot ez jellemezte: a piacon mindenki, a nem zsidók is beszéltek jiddisül. [...] Igen, élt bennünk a nosztalgia a magyarok iránt.” Azonban rövidesen megkezdődtek a behívások a munkaszolgálatra, később pedig a „Galíciából származott” „idegenek” összegyűjtése, akiket aztán Kamenec Podolszka-ba vittek. A beregszászi születésű Klein Dávid pedig gyerekként nem is tudta magáról, hogy zsidó. Módos gabonakereskedő és szőlőbirtokos édesapja, Klein Móric ortodox zsidó származása ellenére felnőtt koráig nem gyakorolta vallását. Az első bécsi döntés napjaiban, emlékezett vissza Klein Dávid, „este hazajött az egyik bátyám és felzaklatva közölte a hírt: a bevonulók megverték embereket, csak azért, mert szakállasak, mert zsidók voltak. Zsidóságomnak még akkor sem voltam azonban teljes tudatában... [...] Mert sem mi, sem a rokonságunk nem hordott szakállt.” „Jól emlékszem arra, mennyit győzködték édesapámat testvéreim: hagyjuk el ezt a várost és Magyarországot” a zsidótörvények miatt, és mert „Németországban Hitler és nácijai már deportálták a zsidókat”. „Hagyjuk el otthonunkat és menjünk el Izraelbe, amíg lehet – mondták.” Klein Móric azonban maradt, „hallani sem akart a kivándorlásról”. „Ő magyarnak tartotta magát, ezt nem titkolta a csehszlovák éra alatt sem. [...] Csak magyarul beszélünk, esetleg németül. Apámnak erős kötődése volt a magyarokhoz, ő és ősei igen régóta éltek itt, ebben a milióban.”

Klein Dávid egy beregszászi barátja irataival, akit behívtak katonának, így nem volt szüksége a polgári igazolványokra, megszökött a beregszászi téglagyári gettóból. 1945 elején elindult haza, Beregszászra. „Otthon senkit sem találtam [...]” Miután kiderült, hogy valamennyi családtagja elpusztult, nem volt maradása. „Szerveztek csoportokat túlélők közül Izraelbe. Elindultam velük én is. [...] Mi, beregszásziak voltunk vagy negyvenen, bejáratták velünk fél Európát, de Izraelbe nem mehettünk az angolok miatt. Visszajöttem Magyarországra, onnan Bécsbe [...] míg nem az utcán szovjet katonák igazoltattak. S mert születési helyemül Zakarpatszka-Rusz volt írva, hetekig tartó vallatás után visszatoloncoltak Beregszászra. Így lettem 1949. augusztus 5-étől huszonegy éven át a Szovjetunió állampolgára. [...] amikor lehetett, áttelepültem Magyarországra.” Ugyancsak a magyar zsidókkal kapcsolatos, hogy közülük többen, hazaérve a holokauszt poklából, újra, sok évre táborba kerültek: a magyar történetírásban „málenkij robotnak” nevezett, a magyar férfi lakosság kényszermunkára hurcolását jelentő akció során.

1944–1945-ben Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa, azaz az ideiglenes szovjet bábállam kormánya segélyállomásokat szervezett az ún. „fasiszta terror” visszatérő áldozatainak megsegítésére Ungváron, Munkácson, Beregszászban, Huszton ideiglenes szállást, ruhát és gyógyszereket adtak a hozzájuk fordulóknak, ingyenkonyha működött több más településen is. Ezenkívül a Nemzetközi Vöröskereszt és az Amerikai Joint segítette a deportálásból visszatérteket. Maguk a túlélők is alakítottak segélyszervezeteket. Ugyanakkor 1945 tavaszán a falusi bizottságok a földet a földnélkülieknek, a kevés földdel rendelkezőknek és a „dolgozó értelmiség” számára utalták ki, kiosztották a náci koncentrációs táborokban elpusztult zsidók földjeit is. Mintegy ezer zsidó család otthonát a frontkatonák családjai kapták meg, vagy pedig iskolává, közintézménnyé alakították át azokat.

Nem egyszerű a statisztikák mélyére látni, a statisztika akkor is torzít valamelyest, ha kétség sem fér az adatfelvétel tisztaságához. Azt azonban mélyebb filozófia nélkül is jól látni, hogy a két világháború közötti még mintegy 15%-nyi, százezres zsidó lakosság részaránya ma már alig mérhető a régióban. Korabeli adatok szerint 1945-ben (először) a koncentrációs táborokból és (valamivel később) a szovjet lágerekből 10 ezret meghaladó számban tértek vissza Kárpátaljára. Az elvándorlás azonban már ugyanebben az évben megkezdődött, amíg még nyitva volt a határ.

„A többség, miután a haláltáborokból visszatérve körülnézett a szülőföldjén, továbbállt [...]”

1945 és 1947 között mintegy 15 ezer kárpátaljai holokauszt túlélő Csehszlovákiában telepedett le, kétharmaduk előbb Kárpátalján nézett körül, majd a távozás mellett döntött. Látnunk kell, hogy ez nem lokális jelenség volt, hasonló folyamat ment végbe a Kárpátaljával szomszédos ukrainai megyékben is. A szovjet–lengyel államközi szerződés értelmében 1944 végétől 1946 őszéig több mint 30 ezer zsidó távozott Lengyelországba, több mint 20 ezer ember pedig Csernyivci megyéből távozott Romániába. A Lengyelországba és Romániába települt zsidók többsége is rövidesen Izraelt választotta új hazájául. Szovjet-Ukrajna középső, keleti és déli régióinak zsidó lakosságának egy részét pedig 1946 decembere és 1948 júliusa között az oroszországi Zsidó Autonóm Területre, Birobidzsánba telepítették át.

Az elvándorlással párhuzamosan egy ezzel ellentétes folyamat is megindult: a betelepedés Kárpátaljára az új birtokos, a Szovjetunió belső területeiről. Köztük több ezer „szovjet zsidó” telepedett itt le. Fontos tisztségeket töltöttek be a pártszervekben, a közigazgatásban, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem és a tudomány területén is. Ez az új réteg merőben különbözött a háború előtti helyi zsidó közösségektől, tagjai már a kommunista ideológiát központba helyező társadalomban szocializálódtak. A kezdeti időszakban többségük titkolta származását, többnyire oroszoknak vallották magukat. A „helyi” és a „keleti” zsidóság ellentéte különösen szembeűnő volt a háború utáni évtizedekben, de a mai napig számon tartott státusz.

Az a kevés zsidó, aki a túlélők közül Kárpátalján maradt, részt akart venni az újjászervezésben. Több olyan vállalkozásba kezdtek, melyek később szovjet nagyvállalatokká alakultak. „Közben a szovjethatalom berendezkedett Kárpátalján. Szertefoszlottak azok a reményeink, hogy a háborút követően Kárpátalja visszatér Csehszlovákiához. A Szovjetunióról nagyon keveset tudtunk. Azt beszélték, hogy a Szovjetunióban nincs áru a boltokban, és mindenért sorba kell állni. De amíg mindezt nem láttuk a saját szemünkkel, nem nagyon foglalkoztunk ilyesmivel. Az igazat megvallva, nem is nagyon tudtuk elképzelni, hogy ilyesmi előfordulhat. De aztán hamarosan megtapasztalhattuk, hogy mi is az a szovjethatalom.” A rendszer nem engedte a jószándékú igazodást sem: „Nagyon szerettem volna belépni a kommunista pártba, ezt diktálta a

lelkiismeretem. Hiszen keveset éltem még a szovjet rendszerben, és idealista voltam. Hittem a szovjet propagandának, hogy a Szovjetunióban mindenki egyenlő, és nincs elnyomás és nemzetiségi szegregáció, mint ahogy ez nálunk [Kárpátalján] volt 1938 után. A kommunizmus eszméje nagyon vonzott, de amit a Szovjetunióban hívtak kommunizmusnak, annak ehhez semmi köze nem volt. Csak épp ezt akkor még nem tudtam.” Hochman Tibor igen találó összefoglalója szerint: „A szovjethatalommal megérkezett az, amit korábban egyik rendszerben sem tapasztaltunk – az üres polcok látványa. [...] A régi házunkban laktunk, szovjet személyi igazolványokat kaptunk, a Szovjetunió állampolgárai lettünk. A személyi igazolványomban a nevemet oroszosan Tiberijnek írták. Miklósból meg Nyikolajt csináltak. Munkácson ez idő tájt egyre több a Szovjetunióból, főként Ukrajnából érkezett ember tűnt föl. A bátyámmal együtt valamennyire megtanultunk oroszul. Azok az emberek, akik a Szovjetunióból érkeztek hozzánk, olyanok voltak számunkra, mintha egy másik világból pottyantak volna oda. A szovjethatalom hadjáratot indított Kárpátalján a vallás ellen. Elkezdték bezárni a templomokat, és nem voltak tekintettel sem vallásra, sem felekezetre. A hívőkre meg majdhogynem úgy tekintettek, mint a bűnözőkre szokás. A Szovjetunióban kedvezőtlenül viszonyultak azokhoz az emberekhez, akik kapcsolatot tartottak fenn a külföldön élő rokonaikkal. Ez nekünk nagyon furcsa volt, de a Szovjetunióból érkezettek ezt magától értetődőnek tartották. A bátyámmal együtt kissé szkeptikusan szemléltük ezt a világot, szkeptikusan, de érdeklődve. Megértettük, hogy korábbi életünk lezárult, meg kell szoknunk, hogy a Szovjetunióban élünk.”

A világegés után a mintegy 400 zsidó közösségből körülbelül húsz tett kísérletet újjászerveződésre, azonban 1950-re már csak négy, az ungvári, a munkácsi, a huszti és a beregszászi tényleges működéséről van tudomásunk. A közösségek bejegyzését mesterségesen akadályozták. Egyre csökkent azoknak a száma, akik nyilvánosan merték ünnepelni a zsidó ünnepeket. „A szovjethatalom nem tolerálta a hívő embereket, tartozzanak bármelyik felekezethez is.” Kétféle magatartás volt tapasztalható. „Annak ellenére, hogy a szovjethatalom igen erőteljesen harcolt a vallás ellen, anyám és vele együtt mi is változatlanul tiszteletben tartottuk a zsidó hagyományokat.” Vagypedig: „Miután Kárpátalja szovjet lett, már nem követtem a zsidó hagyományokat, a zsidó vallást.” Az ukrán szovjet köztársaságban a hivatalos propaganda szerint a zsidó

gyerekek 80%-át már nem nevelték a zsidók hagyományok tiszteletére, Kárpátalján azonban majdnem ugyanilyen arányban még kötődtek valamilyen szinten örökségükhöz. A zsidó élet, ha egyáltalán, a gyermeknevelés területén maradt meg a leginkább. Létezett összefogás a zsidó ünnepek megtartására, és voltak melamedek (tanítók), akik a zsidóság mibenlétét tanították.

A szovjet időszakban a zsidóknak Kárpátalján egyetlen zsinagóga maradt meg eredeti funkciójában, mégpedig a huszti. Telefonközpont, gyógyszertár, tornaterem, mozi, raktár stb. lett a zsinagógákból és imaházakból. Nemcsak átalakították azokat egyéb célokra, hanem a tiszabogdányi zsinagógát például szétszedték és építőanyagként használták fel. Egyre kevesebb lett a zsidó temető is. Kárpátaljaszerte különböző ürügyekkel bebörtönözték a túl hangosan tiltakozó zsidókat.

Le kell szögezni azonban, hogy nemcsak kárpátaljai jelenségről beszélünk, egész Ukrajnában hasonló helyzetben volt a zsidóság. A szovjet korszak végére Ukrajnában mindössze 15 hivatalosan működő közösséget tartottak nyilván, melyek 13 zsinagógával rendelkeztek. Ukrajna függetlenné válásával, 1991 után megindult egy revitalizációs hullám, azonban így is az ukrán Állami Statisztikai Hivatal adatai szerint 2005-ben egész Ukrajnának 103 ezer zsidó lakosa volt – körülbelül annyi, amennyi a vészkorszak előtt önmagában csak Kárpátaljának, s a megmaradt lakosságnak mindösszesen 3 %-a őrizte meg a jiddis nyelvet.